

resas i fråga om liturgien såväl som i fråga om prästens predikan, församlingens sånger, körens hymner och organistens musik.

Må den stundande kyrkosångshögtiden i Västerås få levandegöra kyrkomusikens stora ideal och uppgift för alla dem som där samlas, Guds församling i Sverige till gagn.

Arthur Adell.

Hava Wiborg och Nyland utgjort en tidig härd för reformationen?

Till frågan om de lokala stiftstraditionerna.

Som känt omfattade Åbo stift vid medeltidens slut hela Finland, och detta utgjorde ett kulthistoriskt relativt enhetligt område, behärskat av dominikanerordens liturgiska och kalendariska traditioner med endast lokala avvikelser. Den centrala kyrkliga makten låg i händerna på biskopen i Åbo. Stiftets avskilda geografiska läge och befolkningens övervägande finska nationalitet förlänade detsamma en särställning i förhållande till rikets övriga stift, vilket var särskilt ägnat att uppamma en självständighet i den andliga strukturen. Detta är också ägnat att åt dess lokala kulthistoria anknyta en särskild uppmärksamhet.

Reformationen i Finland begynte såsom en rent andlig rörelse¹⁾. De viktigaste dragen av dess förlopp ha beskrivits av biskop Paul Juusten i hans *Chronicon episcoporum*. Angående reformationens första införande i vårt land har han i densamma uppgivit: »Venit autem ex illo Wittenbergensium coetu primus in Finlandiam M. Petrus Särkilax, qui in Scholis et Ecclesia Aboënsi de hac doctrinae Ewangelicae Repurgatione ex idolomania papistica fideliter docuit, et constanter admonuit²⁾. Man anser att Petrus Särkilax börjat sin offentliga förkunnelse av de nya idéerna under loppet av år 1523. Han hade studerat åtminstone 1516 i Rostock och 1517 i Löwen (okänt är om han studerat i Wittenberg). Den senare uppgiften är däri märklig, att Erasmus Rotterdamus just då återvände till sitt hemlands universitet³⁾ kringsvärdad av många beundrare, sedan han nysst utgivit det grekiska Nya Testamentet. Vi nämna detta, emedan det, såsom vi längre fram skola se, kan hava ägt betydelse för det reformistiska särdraget i Åbo kretsens tidigaste lutherska reforma-

¹⁾ J. Gummerus, Finland och Örebro möte (Teol. Tidskr. 1929).

²⁾ H. G. Porthan, Opera Selecta I, p. 597.

³⁾ O. Wieselgren, Erasmus Rotterdamus (Sv. Tidskr. 1929 p. 435).

tion. Dock, vi skola icke nu stanna vid den lutherska reformationens genomförande i Åbo, utan vi skola söka framleta, vad man skall kunna sluta sig till angående reformationens första förlopp i Wiborg.

Wiborgs stad utgjorde i slutet av medeltiden en betydande kulturhård, vars inflytande sträckte sig över hela östra Finland och åtminstone östra Nyland. Redan på 1300-talet hade man hyst drömmar om att en gång få en egen biskop i Wiborg. Professor J. W. Ruuth omtalar ett testamente av år 1362 av en slottsherre tillhörande Bjelke släkten, vilket tagit sikte på en sådan möjlighet ¹⁾. Vid denna tid synes frågan ha varit aktuell att döma av andra exempel, som jämväl doktor Simolin funnit. Med åren byggdes där tvenne kloster, dominikaner- och fransiskaner, samt bildades utom Stads- och landsförsamlingen även en Slotts församling samt Maria Magdalena-kapellet med talrikt prästerskap, prebenden och altaren för speciella mässor. Härigenom, samt genom sin goda Stadsskola, utgjorde Wiborg en betydande katolsk utpost mot öster och ett andligt centrum som samlade studerande från Karelen, Savolax och Nyland. Enligt J. W. Ruuth torde elever från Wiborgs Stadsskola hava ägt möjlighet att direkte inträda vid utländska högskolor ²⁾. Uppkomsten av Wiborgs stift år 1554 var alltså på många sätt förberedd. Dess skola synes också vid slutet av 1500-talet hava fått en ställning lik en katedralskolas ³⁾. Vi annotera detta utan att närmare ingå på det omstridda problemet.

I staden fanns vid början av 1500-talet ett talrikt tyskt borgerskap, som inflyttat från Reval och andra Nordeuropeiska handelsstäder. Vid sidan av de tyska borgarna i Wiborg fanns svenskpråkiga borgare samt delvis svensk besättning och hovpersonal på slottet. Den övriga delen av befolkningen var självfallet finsk med även finskt inslag i borgerskapet. Livliga handelsförbindelser upprätthöllos med Reval, Riga, Livland, Dorpat, Danzig och Lübeck m. m. Främst bör dock ställas förbindelserna med *Reval*. — Det kunde t. o. m. hända att handelstvister i Wiborg avgjordes av rådet i Reval. Man känner fall då personer i Wiborg reste till Reval för att erhålla bot för sjukdom ⁴⁾. I Reval funnos också bland borgare sådana, som inflyttat från Wiborg ⁵⁾.

Såsom av säkra bevis framgår, existerade det livliga förbindelser även mellan Baltikum och landsbefolkningen vid Finska vikens norra kust från Wiborg ända till Ingå och Lojo samt Åbo. Under 1530- och 1540-talen givas upprepade exempel på att per-

¹⁾ J. W. Ruuth. *Wiiipurin kaupungin historia I*, 1:sta uppl. p. 100. *Akiander, Herdaminne I*, 3. A. Simolin, *Wiborgs Stifts historia* p. 4. *Leinberg, De finska klostrens historia* p. 72 m. fl.

²⁾ J. W. Ruuth, a. a. 2:dra uppl. I p. 158.

³⁾ J. W. Ruuth, a. a. p. 307.

⁴⁾ A. a. p. 161.

⁵⁾ *Hausen, Finl. medeltidsurkunder VIII*, 445.

soner ifrån Nylands församlingar mottaga arv efter egna, som vistats i Reval¹⁾). På 1520—50-talen gjordes mycket för att motarbeta allmogens handelssjöfart på Reval, vilken ansågs för riket ofördelaktig. Gunvor Kerkkonen har i en artikel i Historisk Tidskrift (Finländsk) 1933 påvisat²⁾, i huru hög grad den nyländska allmogen var engagerad häri. Man sålde all sin fisk m. m. där samt köpte råg och andra förnödenheter i stället. Helsinge ägde formliga centra för denna handel. Alf Brenner gör t. o. m. gällande i en artikel i samma tidskrift, på tal om Ingå sockens allmoge under medeltiden, att denna hade bättre och livligare förbindelser till Reval med omnejd än till Abo. »Ingå var och förblev en del av Revals uppland norr om Finska viken», säger han³⁾). Samma uppfattning om sjöfartens livlighet — mutatis mutandis — hyser Aug. Ramsay om befolkningens i Esbo⁴⁾ och Paul Nyberg om allmogens i Sibbo, Allart ang. Borgå allmoges m. fl. Vidare är att observera att Reval ägde en svensk församling år 1561 och kanske redan år 1532⁵⁾. På 1600-talet fanns där t. o. m. tvenne sådana⁶⁾. Även må vi påminna om huru Pernå socken tillsammans med Borgå socken ställdes under Padis kloster i Estland år 1350, så att detta ägde patronatsrätt över dem. Padis kloster avträdde dock sin patronatsrätt år 1429 till Abo domkapitel⁷⁾). Denna förbindelse var främst av ekonomiskt slag, men det är möjligt och t. o. m. högst sannolikt att även kulturinflytelser härflöto härav. I denna påtalade handelssjöfart deltog även prästerna och storgodsägarna.

Vid granskning av de medeltida handskriftsfragmenten i Helsingfors Universitet, har doktor T. Haapanen observerat spår av att Wiborg och östra Finlands kyrkor erhållit mässböcker också på andra vägar än det av Abo dominerade Västra Finland⁸⁾). Dessa handskrifter, i vilka användes gotisk notskrift, anser han hava ägt tyskt ursprung förmedlat över Baltikum. Doktor A. Malinieni har även påvisat, att Ingå församling erhållit ett missale⁹⁾ över de baltiska provinserna. Detta är tydliga vittnesbörd om, att de ekonomiska förbindelserna med Baltikum även medfört bl. a. kyrkliga förbindelser mellan Wiborg-Nyland å ena sidan och Reval-Riga å den andra. Det är därför icke att undra på om rent

¹⁾ A. a. VIII, 16, 160, 174, 445—450, Hausen, Bidrag III d. p. 20, 23, 28, 34, 36, 39, 88 m. m. Jämfr. J. W. Ruuth a. p. 57.

²⁾ G. Kerkkonen, Några drag ur förhistorien till H:fors stads grundläggning. H. T. 1933 p. 157—184.

³⁾ Alf Brenner, Några synpunkter --- H. T. 1935 p. 7. W. Schmidt, Ingå kyrka p. 72.

⁴⁾ A. Ramsay, Esbo socken p. 119.

⁵⁾ J. M. Salenius, Wirolaisten käännytyksestä. Hist. arkist. XXXII p. 10.

⁶⁾ A. a. p. 11.

⁷⁾ A. Neovius, Om uppkomsten av Finlands äldsta regala gell (F. Kh. S. Protok. X p. 173).

⁸⁾ T. Haapanen, Verzeichnis der Mittelalterlichen I p. XXXII.

⁹⁾ A. Malinieni, »Ingå ecclesiae liber» (F. Kh. Samf. H. XXVIII p. 69.) Jämfr. W. Schmidt, Ingå kyrka (Svenskt kyrkoliv i Finland 1936 p. 69 f.).

lokala kultiska särdrag höllo på att bilda sig med Wiborg som centralhärd. När man söker den finländska reformationens rötter, bör denna gamla kyrkliga kulturväg icke förglömmas.

Redan åren 1517—22 predikades den nya läran i Reval¹⁾ och Reval och Dorpat hörde till de första orter, som hade antagit en evangelisk församlingsordning (Leising och Elbogen, två mindre städer nära Riga, antogo sådan redan år 1523). Den 17 juli 1524 beslöt den Revæiska lantdagen att med liv och gods försvara det heliga evangeliet²⁾. Vid lantdagen voro städerna Riga, Reval och Dorpat representerade. Därmed var reformationen att anse som införd i landet.

Johan Lange blev av rådet i Reval den 19 sept. 1524 vald till evangelisk pastor i staden. På dennes förslag antog rådet en ordning för kyrkan, enligt vilken gudstjänsten skulle försiggå på tyska, även med tysk sång (Antogs 19/5 1525). Senare, omkring år 1527, synes man hava gått in för att ordna förhållandena gemensamt med de andra städerna, och troligen under mönster och ledning från Riga³⁾.

När Anders Knöpken år 1521 kom till Riga, voro redan Luthers böcker lästa bland borgerskapet där. År 1522 anhåller rådet därstädes hos ärkebiskopen om reformation av kyrkan och anställande av evangeliska predikanter. När detta icke bifölls skred rådet själv till val av Knöpken såsom ärkedjäkne⁴⁾. Han skred då till reformering av kyrkoskicket med tillhjälp av sina evangeliska vänner bland prästerna. Den lutherska reformationen vann således snabbt fotfäste i Riga. På 1530-talet enades man, så synes det, om principen »wort gods rein und clar unvorfelscht»⁵⁾ såsom sin bekännelse. Riga fick detta år (1530) sin första tryckta lutherska gudstjänstordning genom den från Königsberg importerade Briessmans försorg. Därmed blev också den liturgiska traditionen i Königsberg (tryckt mässa 1525) och Riga samt troligen i de övriga Östersjö-provinserna bragt till en viss enhetlighet.

Ostpreussen blev tidigt lutherskt (åren 1523—25) och dess gudstjänstväsen var reglerat t. o. m. före Wittenbergs. I Westpreussen utbreddes luthersk tro omkring år 1522, t. ex. i städerna. År 1525 blev Danzig lutherskt, men konung Sigismund I av Polen kvävde påföljande år reformationen i blodig strid. Dock levde reformationens idéer kvar under ytan. Stralsund och Stettin blevo lutherska vid samma tid. I Lübeck segrade reformationen efter mycket motstånd först åren 1529—31. Hamburg hade gått före med evangelisk gudstjänstordning år 1527⁶⁾.

¹⁾ J. M. Salenius, Virolaisten käännytyksestä (Hist. Arkist. XXXII, 10).

²⁾ H. Kjellin, Reformationen i Estland och den kyrkliga konsten. Kyrkohistorisk årsskrift 1932 p. 286.

³⁾ Sehling, E., Die Evangelischen Kirchenordnungen, Leipzig 1913 V p. 38 f.

⁴⁾ Herzog-Hauck, Realencyklopedie 10, 598 (1:sta uppl.).

⁵⁾ Sehling, E., Die evangelischen Kirchenordnungen V, 7.

⁶⁾ K. B. Westman, Reformationens genombrottsår i Sverige p. 44.

Vi ha emellertid här icke främst att taga hänsyn till detta införande av luthersk predikan och lutherskt kyrkoskick. Det förekom ännu mera uppseendeväckande händelser i Östersjö-provinserna, vilka voro ägnade att på ryktets vingar spridas vida. Vi avse den häftiga bildstorm, som började i Riga den 10 mars 1524, varvid många till katolskt kyrkoliv hörande föremål — särskilt helgonbilder — på ett beklagligt sätt förstördes i kyrkorna. Franciskanermunkar och katolska präster fördrevos och en Domkyrkans högaltare tillhörig Maria-bild släpades i ett rep kring halset till Dünafloden för att undergå »häxprovet»¹⁾).

I Reval utbröt bildstormen den 14 sept. 1524 och förlöpte ungefär efter samma mönster. Dominikanerklostret förvandlades till sjukhus och kyrkan gavs åt esterna.

I Dorpat utbröt likaså en våldsamt bildstorm den 7 januari 1525 i samband med biskopens försök att fångsla Melchior Hoffman. Det förekom t. o. m. att franciskanernunnor släpades vid håret ur sina celler. På samma sätt gick den häftiga reformationen vidare över andra, mindre städer i trakten däromkring²⁾). Den radikala protestantismen blev dock genast övervunnen.

Man har orsak att tänka sig, att rykten om dessa händelser spredos vida omkring, och att de snart voro kända över hela det södra Finland från Wiborg till Åbo. Därför bör det vara klart, att Peder Särkilax med sin predikan måste hava vunnit stort uppseende. Ja, det finnes skäl, som tala för, att Wiborg och Nyland just på grund av de nyss nämnda förbindelserna tidigare blivit mottagliga för den lutherska förkunnelsen än det övriga Finland — Åbo undantaget.

Reformationens idéer kommo tydligen till Finland även andra vägar än genom Peder Särkilax predikningar i Åbo och spridningen av Olavus Petri böcker. Med de livliga kommunikationer, som rådde mellan Finland och städerna söder om Finska viken och Östersjön, hade naturligtvis rykten om den nya tron nått vårt land. Det var då närmast borgerskapet och sjöfolket, som kom i beröring härmed, särskilt det tyska borgerskapet i Wiborg och Åbo samt kustborna i Nyland. Dessa vägar sökte sig sedan kunskapen om reformationen vidare. Men det var icke blott rykten. Handlande och skeppare medförde även tryckta tyska böcker. Man vet t. ex. att Mikael Agricola år 1531 köpt en bok — sannolikt i Åbo — vilken utkommit i Tyskland året förut³⁾). Så snabbt var alltså kulturutbytet genom bokförmedlare redan då. T. o. m. vederdöparen Thomas Münzers produktion har varit känd i Finland.

Det är karakteristiskt, att de flesta bland Finlands reformatorer härstammade från Östra Nyland eller Wiborg. Agricola var från Pernå och hade gått i skola i Wiborg, innan han kom som

¹⁾ Kjellin, H., Reformationen i Estland p. 287.

²⁾ A. a. p. 289 ff.

³⁾ Carlsson, A., Rester av Mikael Agricolas boksamling (Studier tillägnade I Collijn p. 337).

vuxen till Åbo. Paul Juusten var hemma från Wiborg. Laurentius Canuti, vilken var den första, som höll svensk luthersk mäsas i Finland, var hemma från Sarflax i Pernå¹⁾. Bröderna Teitt, vilka vistades samtidigt med Agricola i Wittenberg, voro antagligen hemma från Pernå. Likaså vistades i Wittenberg Simon Henrici Wiburgensis, som sedan även till sin tidigt inträffade död befrämjade reformationen. Magister Ericus Herkepä, som studerade i Rostock och Wittenberg och senare blev skolrektor i Åbo samt till sist biskop i Wiborg, var född i Härkäpää by i Pernå²⁾. Det är anmärkningsvärt att just Pernå socken på detta sätt blev en härd för reformationen.

En man vid namn Bertill uppgives av Akiander såsom kyrkoherde i Pernå åren 1510—1537. Han var tydligen en icke obetydlig man³⁾ i det att han år 1513 sändes till Ryssland⁴⁾ tillsammans med en delegation för att ratifiera den år 1510 slutna freden (Akiander, Herdam. II 139). I Riksregistraturet för 1537 står antecknat: »För Eskill Bertillsson ath han må beholle Perno Prestagieldh effter sin faders död» (Arw. Handl. VI n:o 103). Denna anteckning är icke blott däri märklig, att konungen ingriper i ett gäll, som varit regalt, men då borde hava lytt under domkapitlet, utan fastmer däri, att kyrkoherden i den församling, var-est Agricola och andra av dennes vänner vuxit upp, redan år 1537 hade en son, som blivit präst! Detta var i och för sig icke så ovanligt i det medeltida Finland, men ådrager saken i detta fall ett särskilt intresse. Det är dock självklart att en man i »Herr Bertils» ställning begärligt hade tillägnat sig åtminstone den nya läran om rätt för präster att vara gifta.

Det var ju vid denna tid (1537) konung Gustav självrådigt ingrep på många sätt med tjänsteutnämningar för befrämjande av den nya tron⁵⁾. Men man må ock beakta, att män av oäkta börd enligt kanonisk lag icke fingo bliva präster och att prästers oäkta söner då ännu icke alls stodo högt i kurs hos konungen. Ännu år 1545 kallar han dem »horeklepper». Sonen Eskill Bertillsson måste alltså även han vara en av den lutherska trons män och fadern Bertills äktenskap på något sätt i god tid legaliserat. Dessa slutsatser kan man desto hellre draga, som Mikael Agricola år 1537 endast var en studerande vid Wittenbergs universitet och omöjligt hade kunnat influera konungens beslut. Blev Bertill tidigt en anhängare av de nya idéerna?

Obevisat förblir dock om de gamla förbindelserna med Estland

¹⁾ H. G. Porthan, Opera Selecta I p. 616.

²⁾ Leinberg, Det odelade Åbo stifts Herdam. p. 89.

³⁾ Den 24 okt. 1504 inskrevs vid universitetet i Rostock en studerande: Bartholdus Erici de Vinlandia. Männe samme som Bertill i Pernå? K. G. Leinberg, Finske studerande vid utrikes universitet (Sv. litt. Förh. 10) s. 24. Hist. Arkist. XIII s. 107.

⁴⁾ Hausen, Finl. medelt. urk. VII, 230.

⁵⁾ Jämf. Hj. Holmquist, Om tillsättningen av gäll i Sverige ([Svensk] Historisk Tidskr. 1933).

via Padis kloster på något sätt hade spelat in för Pernå sockens ställning i allmänhet till den lutherska tron. Det synes särskilt ha varit bland godsägarklassen därstädes, som reformationen vann insteg. Denna är dock tillika att anse såsom delvis opinionsbildande också bland allmogen.

Vid början av 1530-talet förde Gustav Wasas svåger Hertig Johan av Hoiija hov på slottet i Wiborg. Han synes dock i någon mån varit ett reaktionens stöd mot det nyvaknande lutherska intresset. Först sedan hertigen fallit tystnade slutligt de katolska mässorna¹⁾, men hade han dock redan ekonomiskt utnyttjat den nya situationen efter Vesterås riksdag. Dock hade redan 1529 staden fått sin första evangeliska kyrkoherde (enligt annan tradition andra²⁾) i Peder Soroi. Man vet att redan på hertigens tid av klostren tagits diverse mässkläder till Slottskapellets behov. Man vet icke när stadens tvenne kloster, ett franciskaner- och ett dominikanerkloster, blevo avfolkade. Redan 1540 togs dominikanernas konventstuga som virke för befästningsarbeten³⁾ och åtminstone år 1541 voro klostren helt övergivna. En munkebroder Anders Lang slog sig vid denna tid på affärer och blev borgare i staden⁴⁾. Man kan längre in på 1530-talet räkna med helt genomförd luthersk reformation i Wiborg. Ett synnerligen typiskt tecken härpå är ock det, att perioden efter 1535 (enligt J. W. Ruuth) blev en nydaningens tid i det *nationellas* tecken. Den stora finska massan av stadsbefolkningen lyckas börja göra sig gällande i stadens råd, i det att finska namn börja uppträda bland de förut mest tyska borgarnamnen.

Man kan icke värja sig för den tanken, att Wiborg redan tidigt, åtminstone under senare hälften av 1520-talet, ägt en luthersk hörd, sannolikt i dess skola? Alla dessa ynglingar, som kommo från den östliga kulturkretsen, ha tydligen gått i skola där.

Som skolrektor i Wiborg fungerade under den tid Agricola och Juusten gingo där i skola, Johannes Erasmi, om vilken Juusten fällt omdömet: »vir diligens et fidelis in instituendo coetu Scholastico». Från detta ämbete blev han senare kallad till cancellarius eller sekreterare hos biskop Martin Skytte i Åbo. Joh. Erasmi skall ock hava medverkat därtill att Mikael Agricola överflyttade till Åbo skola. Man kan ifrågasätta om icke just Joh. Erasmi fört denne och möjligen Paul Juusten till deras första möte med den lutherska reformationen? Hans efterträdare vid Wiborgs skola, Clemens, till börden dansk, uppges ha varit den »siste katolske skolemestaren» i Wiborg. Han flyttade 1534 till Reval. Han var humanist — den förste i Wiborgs skola — enligt uppgift⁵⁾ av Paul

¹⁾ J. W. Ruuth, Wiborgs stads historia, H:fors 1906 p. 231.

²⁾ J. W. Ruuth a. a. p. 232. Akiander, Herdaminne II p. 402, M. Alopæus, Borgå gymnasii hist. p.

³⁾ J. W. Ruuth, Wiipurin kaup. hist. I (andra uppl.) p. 180.

⁴⁾ J. W. Ruuth a. a. p. 231.

⁵⁾ H. G. Porthan, Opera Selecta I p. 704.

Juusten. Som sådan stod han helt visst icke främmande för »reformismen». När Alopaeus och Akiander uppgiva Johannes Laesthius, vilken kom till Wiborg år 1534, som den »förste evangeliske skolmästaren» därstädes, så behöver detta dock icke hindra oss från att antaga att någon tidigare lärare i skolan stått reformationens idéer nära, t. ex. som Erasmisk-reformist.

I Wiborg upprätthölls luthersk gudstjänst med säkerhet av Petrus Soroi. Denne skall redan tidigt (1524?) ha blivit sänd till W. för att »reformera skoleväsendet», men förekommer som pastor i Wiborg år 1529¹⁾ (enligt uppgift av M. Alopaeus i »Borgå gymnasii historia» p. 12 och av Akiander, Herdam. II, 402). Denne erhöll kollationsbrev 7/8 1536 å Wiborgs pastorat, vilket tydligt bevisar, att han var lutherskt sinnad²⁾. Han nämnes sedan som prost i Wiborgs läns prosteri 1552—55. Om det vore riktigt, att Petrus Soroi redan år 1524 blev fäst vid *skolan* därstädes, så hade vi så mycket tydligare belägg på, att denna ort verkligen kunnat gå i spetsen för luthersk förkunnelse i den ostliga hälften av Åbo stift. Men denna uppgift är som sagt icke säker, ej heller t. v. kontrollerbar.

Wiborgs-lektorn Johannes Casparides Rachlitzius utgav 1631 i Riga en versifierad historik över Wiborgs församling och skola med titeln: »Laus & Series Venerandorum & Ecclesiae & scholae Antistitum, qui Wiburgi post repurgatam Evangelii lampada docuere — — —». Han nämner som rektorer därstädes: Johan Laeisthius och Theobaldus Sigfridi. På tal om kyrkoherden Petrus Soroi säger Rachlitzius, att denne varit i ordningen den andre evangeliske läraren (»doctor») i Viborg och att den förstes namn är okänt. R. skriver: »— — — Doctores Evangelii praelustre Wiburgum³⁾ Quot numeret serie connumerabo brevis. *Petrus Soroi* sincere dogma Secundus disseruit, primi nomina testa latent. Secula ter quinque ut post incunabula Christi Stant cum Sex annis lustraque bina decem». Denna dunkla utsaga, som t. o. m. talar om år 1526, tydligen som året för Soroi's ankomst dit, synes åtminstone icke motsäga vår uppfattning om Wiborg såsom en tidig luthersk härd i Finland. Rachlitzius säger sig icke veta, vem den första var, som förkunnat lutherdom, men kunde man kanske i detta sammanhang våga inskjuta just Johannes Erasmi, vilken icke omtalas av honom? — Viborgs inflytande synes hava sträckt sig långt inåt Nyland, åtminstone utöver Pernå.

Det redan sagda bör icke anses stå i strid med Juustens tydliga uppgift om att Peder Särkilax var den *förste*, som hämtade de lutherska idéerna till Finland. Om denne begynte predika omkring 1523, så synes samma slags predikan hava börjat ljuda först ett par tre år senare i Wiborg.

¹⁾ Jämf. A. Simolin, Wiborgs stifts historia p. 15.

²⁾ Jämf. Hj. Holmquist a. a.

³⁾ Alopaeus (Laesthius skrives ock Laeisthius), a. p. 12.

Åbo stad stod ju ock i alldeles särskilt livlig förbindelse med hamnstäderna söderut, särskilt Reval. Såsom den lutherska tron kom till Stockholm medelst sjöfarande och handelsmän redan innan Olavus Petri flyttade dit, så ha säkert lutherska idéer åtminstone delvis tidigt inträngt också i Finland. Att de första lutherska prästerna voro från Åbo-Pernå-Viborg får alltså härigenom sin särskilda belysning.

I en annan ställning var t. ex. den österbottniska kustbefolkningen. Den bedrev sin handelssjöfart i mindre skala längs kusten och nedåt till Stockholm eller Åbo. Man kan därför förutsätta, att dess beröring med reformationens idéer skedde i någon mån senare än Nylands. Det är också karakteristiskt, att när konung Gustav åren 1536—38 besatte många pastorat med evangeliskt sinnade präster, Pedersöre var det ena — och enda säkra — av de två kända fall i Finland, där präst fick vika för att giva plats åt ny.

Det finnes inga uppgifter om att mässan skulle hava förändrats av Peder Särkilax, vare sig översatts eller reviderats. Skulle denne hava översatt mässan till finska eller svenska, så funnes därav helt visst några spår i litteratur eller urkunder. Däremot voro ändringar och tillägg i mässans mest katolska avdelning, canon missae, enligt muntlig uppgift av domk. vicepast. A. Adell i Lund, icke så ovanliga redan under medeltiden, varför en rensning av detta parti på Särkilax initiativ icke bör hava väckt så särdeles stor uppmärksamhet. F. ö. finnes av Theiner en uppgift i ett påvebrev av år 1526 om, att »den heliga mässans bruk antingen alldeles förändrades eller helt och hållet försumrades»¹⁾ i riket. Peder Särkilax avled som känt senast år 1529. I de urkunder jag för annat ändamål undersökt finnes med handstil från förra hälften av 1500-talet, i några exemplar av Missale Aboënsé, latinska kompletteringar till texten, vilka tydligt utvisa att missagliga partier i canon missae förändrats eller att t. ex. böner ersatts av andra. Utan att denna gång närmare ingå på beskrivning av dessa urkunder, som främst härstamma från Egentliga Finland — ett exemplar från Kangasala —, torde man kunna helt kort påstå, att dessa bära tydligt vittne om den reformistiska riktning, som varit förhärskande inom lutherska kretsar i och omkring Åbo ända in på 1530-talet. Konsekrationsorden, som i katolsk tid frammumlades, hava här på lutherskt vis försetts med melodi, ehuru orden ännu icke helt rensats från påminnelser om transsubstantiationsläran. Bönerna åter hade rensats från den grövsta Maria- och Helgonåkallan samt ersatts med sådana, som i stället riktats till Kristus, ett drag som väl överensstämmer med reformismen. Medan mässan i Stockholm i slutet av 1520-talet försvenskades och nere i Baltikum redan i början av 1520-talet översattes till tyska dröjer Åbo, och står kvar vid latinsk mässa åtminstone intill år 1531.

¹⁾ O. Qvensel, Bidrag till svenska liturgiens hist. II, 23.

Då utkom nämligen den första tryckta svenska mässan. Till samma år har man ibland förlagt Laurentius Canuti uppträdande i Abo, varom Paul Juusten i sin krönika säger: »Svecicam missam in Ecclesia Aboënsi primus celebravit D. Laurentius Canuti, Sacristanus, natus in Sarflax». Framstående inhemska forskare hava t. o. m. förlagt detta så långt fram som till år 1534, så Gummerus och Rågbergh m. fl.

Enligt Holmquist (Sv. kyrkans hist. III, 1 p. 92) skulle Eric Svensson, som åren 1523—27 innehade biskopsämbetet i Abo, ehuru icke därtill vigd, hava varit erasmisk reformist. I januari 1528 inviges den något timide, men religiöst innerlige Martin Skytte till biskop i Abo. Denne är mera deciderat för reformationen — ehuru försiktig i sina åtgärder. Snart antager han som sekreterare eller cancellarius redan nämnde Johannes Erasmi från Wiborgs skola. Jag har icke lyckats påträffa någon uppgift om tidpunkten härför. Härmed har Åbokapitlet vunnit kontakt med den Wiborgska skolkretsen. Man menar — såsom vi redan nämnt — att Agricola följt med denne Johannes Erasmi från Wiborgs till Abo skola. Även Paul Juusten skall hava varit Johannes Erasmi elev i Wiborg. Då Juusten är född omkr. 1515—16 kan Erasmi förflyttning föga hava skett förr än tidigast 1530 — men sannolikt senare — då även Mikael Agricola hade varit omkring 18 å 20 år¹). Vi skola ännu härtill annotera, att Laurentius Canuti, enligt den läsart, som Porthan givit företrädet åt i för honom kända handskrifter av *Chronicon episcoporum*, var hemma från Sarflax gård i Pernå, där han skulle hava hört som son till en av ätten Creutz stamfäder²). Den andra av Porthan observerade läsarten Sawlax, låter Laurentius härstamma från S:t Michels församling, som också hörde till den Wiborgska kulturkretsen.

Man synes därför hava ett visst berättigande att framkasta hypotesen, att den reformistiska riktningen i Abo får sitt genombrott till mera lutherskt radikal genom inflyttningen av lärare och elever från Wiborg. Dock böra vi reservera oss så tillvida, att reformationens allmänna utveckling i Sverige även ger vid handen, att reformationens idéer på 1530-talet vunno mera i utbredning och djup.

Det finnes ytterligare en omständighet, som ger stöd för vår hypotes om, att Nyland skulle hava tidigt tillägnat sig den lutherska reformationen. Den 5/10 1535 levererar slottsfogden i Wiborg på kunglig befallning diverse dyrbarheter till staten³). Han framlämnar härvid diverse söndriga föremål samt därtill bl. a. från Pyttis kyrka ett »sancte Anna belethe», från Pernå kyrka, »ett sancte larens belethe ett sancte Michils belethe ett sancte

¹) J. Gummerus, Mikael Agricola p. 14 f.

²) Hipping, Pernå socken p. 220. Uppgiften står icke i strid med J. Ramsay. Frälsesläkter i Finland I p. 74.

) Leinberg, Handlingar I, 1.

Erichs belethe» och från Borgå »ett Vrsula huffud med Crono ett worfru belethe mz Crono». Huru kan han våga röra bilder av medeltidens populäraste helgon, och dyrbara bilder? Har konungen givit detaljerad befallning om *vad* han skulle taga? Varför finnes icke andra liknande uppgifter från samma tid och från andra församlingar i Finland? Vid nämnda tidpunkt var konung Gustav oerhört försiktig i avseende å införande av svensk luthersk mäs-sa. Han har omöjligt vågat giva en sådan befallning att röra helgonbilderna. Nej Nils Grabbe har — på konungens befallning — inlevererat nattvardskalkar och kasserade föremål, bland vilka befinnas även helgonbilder. Det måste hava funnits särskilda förutsättningar för, att Nils Grabbe vågade företaga en så radikal handling. Man måste hava räknat med folkets liknöjdhet för helgonbildernas öde, d. v. s. att helgondyrkan i Nyland vid denna tid förlorat den stora massans tillgivenhet, eller åtminstone de ledandes inom församlingarna. Skada blott att vi måste stanna endast vid blotta antagandet, såsom så ofta i 1500-talets kyrkohistoria. Voro helgonbilderna måhända lagda »på skräphögen» då redan i Nyland? Hade där försiggått en »bildstorm»?

I detta sammanhang kunde ännu en intressant omständighet påtalas. Ett par lutherska mässhandskrifter i Finland från slutet av 1530-talet innehålla bl. a. Fader vår på svenska och finska med *doxologi* i slutet. Denna förekom varken i Vulgata eller i den romerska liturgin, icke i tyska lutherska ¹⁾ eller i svenska mässor på 1500-talet. Däremot inkom den genom Erasmus grekiska Nya Testamentet i dess lutherska översättningar och i Agricolas katekesfragment. Men huru har man kommit sig att införa doxologin i mässans Fader vår i Finland? I den ryska liturgin förekom densamma på grekiska. Wiborg hade livliga förbindelser med Ryssland. Man kunde tala ryska där ²⁾ och prästerskapet hade redan under medeltiden haft i speciellt uppdrag att bekämpa den grekisk-ortodoxa villoläran ³⁾. Har doxologin kommit in i mässan genom Wiborgs ryska förbindelser eller snarare genom Agricolas katekes (A. B. C.-bok?)?

Om man av det ovan sagda vågar draga några slutsatser, skulle vi sammanfatta detta så: Wiborgs skola eller församling har omkring 1526—30 ägt en hård för lutherska idéer. Lutherska inflytelser hava gjort sig gällande åtminstone bland Nylands godsägarklass och bland dess prästerskap på ett tidigt stadium. Bakom allt detta kunna vi skönja baltiska inflytelser, vilka också varit förnimbara i Åbo, men vilka synes hava fått tydligare luthersk prägel därstädes först genom växande inflytelser dels från Wiborg, dels från Sverige. I varje fall har dock Finlands äldsta hård för de nya idéerna funnits i Åbo, ehuru den sannolikt tidigare var reformistiskt försiktig.

Olav D. Schalin.

¹⁾ Rietschel Liturgik I.

²⁾ Münster, Seb., *Cosmographia* VI p. 846 (Basel 1552).

³⁾ J. W. Ruuth, a. a. (2:ra uppl.) p. 156.